

«ΤΟ ΞΕΝΟ ΟΙΚΕΙΟ ΚΑΙ ΤΟ ΟΙΚΕΙΟ ΞΕΝΟ»

Margaret Kenna

*Επίτιμη Καθηγήτρια Κοινωνικής Ανθρωπολογίας
Πανεπιστήμιο του Swansea*

01

Η Margaret Kenna στο ελαιοτριβείο την ώρα της δουλειάς. Ανάφη, Νοέμβριος 1966. Με την ευγενική παραχώρηση της Margaret Kenna.

ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΠΟΥ ΙΔΡΥΘΗΚΕ Η ΒΡΕΤΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΑΘΗΝΩΝ, το 1886, υπήρχαν ήδη στενοί δεσμοί ανάμεσα στις επιστήμες της προϊστορίας και της ανθρωπολογίας. Το ίδιο έτος που ο Edward Burnett Tylor ανέλαβε τη θέση του αναπληρωτή καθηγητή Ανθρωπολογίας στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης (1884), ο Arthur Evans διορίστηκε Διευθυντής του Μουσείου Ashmolean. Καθώς ο Tylor είχε ήδη αναλάβει Διευθυντής του Πανεπιστημιακού Μουσείου της Οξφόρδης το 1883, οι συσχετισμοί μεταξύ της μελέτης του παρελθόντος, του υλικού πολιτισμού και του ανθρώπινου είδους ήταν εμφανείς.

Στη Βρετανία υπήρχαν ήδη αρκετά ιδρύματα, οργανισμοί και εταιρείες που επικεντρώνονταν στη μελέτη των ανθρωπινων κοινωνιών και πολιτισμών, όπως η Εθνολογική Εταιρεία του Λονδίνου (1843), η μετέπειτα Ανθρωπολογική Εταιρεία του Λονδίνου (1863). Κατά την άποψη του «πατέρα» της αμερικανικής ανθρωπολογίας, Franz Boas (1858–1942), η ανθρωπολογία αποτελείται από «τέσσερα πεδία». Η αρχαιολογία είναι το ένα, ενώ τα άλλα είναι η γλωσσολογία, η φυσική ανθρωπολογία και η πολιτισμική/κοινωνική ανθρωπολογία¹.

Η Βρετανική Σχολή Αθηνών ιδρύθηκε υπό τον ίδιο τίτλο που φέρει μέχρι και σήμερα. Το ιδρυτικό καταστατικό της Σχολής αναφέρει ότι οι δύο πρώτοι στόχοι της είναι η αρχαιολογία της Ελλάδας, μέσω μελετών και ανασκαφών, και οι κλασικές σπουδές (οι τελευταίες περιλαμβάνουν «κάθε περίοδο της ελληνικής γλώσσας και λογοτεχνίας, από των πρωιμωτάτων χρόνων έως την σήμερον ημέραν»). Δεν υπήρχε καμία απαίτηση για τα μέλη της να γνωρίζουν και να μιλούν τη νεοελληνική γλώσσα. Αυτό το πρώτο καταστατικό τροποποιήθηκε αργότερα ώστε να τονιστεί ότι αποστολή της Σχολής ήταν να «προωθήσει τη μελέτη της Ελλάδας σε όλες τις πτυχές της»². Ορισμένα μέλη, φοιτητές αρχαιολογίας, γνώριζαν ελάχιστα νέα ελληνικά και ενδιαφέρονταν για το παρελθόν, συνήθως το απώτερο, και όχι για το παρόν. Ωστόσο, πολλά από τα πρώτα μέλη της Σχολής έδειξαν ενδιαφέρον για διάφορες όψεις της σύγχρονης Ελλάδας και μιλούσαν τη γλώσσα. Το προσωπικό της Σχολής — ο Διευθυντής, ο Υποδιευθυντής, ο Αρχιεπίσκοπος, οι Βιβλιοθηκονόμοι, το βοηθητικό προσωπικό — όφειλαν να μιλούν καλά τόσο τα αγγλικά όσο και τα ελληνικά.

Τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας της, η Σχολή έδινε μεγαλύτερη έμφαση στην αρχαιολογία, όπως φαίνεται από το περιεχόμενο της βιβλιοθήκης της που επικεντρωνόταν σε δημοσιεύσεις αρχαιολογίας και κλασικών σπουδών, με την προσθήκη κάποιων έργων λαογραφίας. Τα ταξίδια και οι περιηγήσεις των μελών σε αρχαιολογικούς χώρους τούς έφεραν σε επαφή με τις τοπικές κοινότητες. Όταν οι περιηγητές μιλούσαν ελληνικά, μπορούσαν να αναπτύξουν φιλικές σχέσεις. Πολλές φορές τα έθιμα και οι δραστηριότητες αυτών των κοινοτήτων (των οποίων τόσο ο ανδρικός όσο και ο γυναικείος πληθυσμός συχνά εργαζόταν στις ανασκαφές) αποδεικνύονταν κατατοπιστικά ως προς την ερμηνεία των ευρημάτων. Οι αρχαιολόγοι συχνά αναφέρονταν, παραδείγματος χάριν, στις σύγχρονες τοπικές τεχνικές αγγειοπλαστικής ή στην υφαντουργία και το κέντημα όταν συζητούσαν τα όσα είχαν φέρει στο φως, ενώ ταξιδιωτικές αναφορές τους συμπεριλαμβάνονταν στη Βιβλιοθήκη και το Αρχείο της Σχολής.

Επιστρέφοντας στο μοντέλο των «τεσσάρων πεδίων», που κατατάσσει την αρχαιολογία στην ευρύτερη κατηγορία της

«ανθρωπολογίας», πρέπει να αναφέρουμε ότι μια σημαντική πτυχή της ανθρωπολογίας είναι η γνωριμία με τους ντόπιους, γνωριμία την οποία, όπως επισημάναμε παραπάνω, συχνά καλλιεργούσαν οι αρχαιολόγοι. Οι ανθρωπολόγοι επιμένουν επίσης στη συμμετοχική παρατήρηση εντός μιας τοπικής κοινότητας. Αυτή η ερευνητική μέθοδος είναι σχεδιασμένη έτσι ώστε να καταστήσει «το ξένο οικείο και το οικείο ξένο», με άλλα λόγια να οδηγήσει στην κατανόηση της υπό μελέτη κοινότητας, αναγνωρίζοντας τις τοπικές προκαταλήψεις και αντιλήψεις αλλά και δημιουργώντας ένα νέο πλαίσιο στο οποίο διακρίνονται οι προκαταλήψεις και αντιλήψεις του ίδιου του ερευνητή, με αποτέλεσμα την υιοθέτηση μιας νέας θεώρησης της κοινωνίας από την οποία προέρχεται.

Από καιρό σε καιρό ένας τέτοιος ερευνητής πιθανόν να χρειαστεί να αποκτήσει ή να ανανεώσει κάποια άδεια, να συμβουλευτεί άλλους, να επισκεφθεί βιβλιοθήκες και διάφορες πηγές πληροφοριών, να αναζητήσει ιατρική περίθαλψη ή ακόμη και να κάνει απλώς ένα διάλειμμα από την επιτόπια έρευνα και να βρει τον χρόνο να αναλογιστεί την εμπειρία που αυτή του προσέφερε. Για τον Βρετανό ανθρωπολόγο σήμερα, όπως και τα προηγούμενα 60 χρόνια, η Βρετανική Σχολή Αθηνών παρέχει μια βάση για όλα τα παραπάνω. Όμως για τις πρώτες έξι δεκαετίες μετά την ίδρυσή της, η Σχολή αποτελούσε πρωτίστως βάση για αρχαιολόγους — οι οποίοι ενδιαφέρονταν για «τα πράγματα και όχι τους ανθρώπους»³. Ωστόσο, πολλοί από αυτούς διενήργησαν και έρευνες οι οποίες σήμερα θα τους εξασφάλιζαν τον επιπρόσθετο επαγγελματικό τίτλο του «ανθρωπολόγου». Ίσως ο γνωστότερος από τους πρώιμους αυτούς μελετητές ήταν ο Richard MacGillivray Dawkins (1871–1955). Στα νιάτα του ταξίδεψε εκτενώς στη δυτική Ευρώπη, προτού φοιτήσει στο Τμήμα Κλασικών Σπουδών, που συμπεριελάμβανε τη συγκριτική φιλολογία, στο Πανεπιστήμιο του Κέιμπριτζ⁴. Ήρθε στη Βρετανική Σχολή το 1902 και ήδη το 1904 είχε οριστεί υπεύθυνος μιας ανασκαφής. Εκτός από ενεργός αρχαιολόγος στην Ελλάδα (όπου οι γλωσσικές του ικανότητες του στάθηκαν πολύ χρήσιμες στις επαφές του με τους ντόπιους οι οποίοι συμμετείχαν στις ανασκαφές), ασχολήθηκε και με τις σύγχρονες ελληνικές διαλέκτους και τα λαϊκά παραμύθια. Εκπόνησε συγκριτικές μελέτες διαλέκτων εντός της ελληνικής επικράτειας αλλά και σε περιοχές που βρίσκονταν ακόμη υπό οθωμανική κυριαρχία⁵. Επισκέφθηκε το Άγιο Όρος τέσσερις φορές (το 1905, το 1931, το 1933 και το 1935), μένοντας εκεί έντεκα μήνες συνολικά· το αποτέλεσμα ήταν το βιβλίο που ο ίδιος περιγράφει ως «συλλογή των μύθων του Άθω»⁶.

Στην Ελλάδα ο Dawkins ταξίδεψε συχνά παρέα με τον Alan J. B. Wace (1879–1957), ο οποίος, όπως και ο ίδιος, ενδιαφερόταν για υφαντά και κεντήματα. Συγκέντρωσαν μια μεγάλη συλλογή από αυτά, ταξιδεύοντας συχνά σε απομακρυσμένα νησιά (τα Δωδεκάνησα το 1906, τις Κυκλάδες το 1907) για να την εμπλουτίσουν. Πολλά από αυτά τα τέχνηρα βρίσκονται τώρα σε μουσεία της Ελλάδας, του Ηνωμένου Βασιλείου και των ΗΠΑ⁷. Τόσο ο Dawkins όσο και ο Wace υπηρέτησαν ως Διευθυντές της Βρετανικής Σχολής, ο πρώτος το διάστημα 1906–1913 και ο δεύτερος το 1913–1923. Ο Dawkins αργότερα διετέλεσε Πρόεδρος της Βρετανικής Λαογραφικής Εταιρείας (Folklore Society, έτος ίδρυσης 1887) και δημοσίευσε αρκετά βιβλία με θέμα τα νεοελληνικά λαϊκά παραμύθια⁸.

02

Σύλλη (σύγχρονο Subaşı), 1909: άποψη δρόμου φωτογραφημένου από τον R.M. Dawkins κατά τη διάρκεια της έρευνάς του για τις ελληνικές διαλέκτους στην περιοχή του Ικονίου (βλ. Dawkins 1916) (BSA SPHS Image Collection, BSA SPHS 01/4021.8134).

03

Από αριστερά: E.W. Webster, A.J.B. Wace, R.M. Dawkins, 1902–1903, όταν οι Wace και

Dawkins πρωτοήρθαν στη Βρετανική Σχολή Αθηνών (BSA Photographic Collection, BSA A1-40).

04

Κοντά στη Σαμαρίνα, πριν από το 1921: περιοχή της Πίνδου, με οξείες και έλατα, με τη Σαμαρίνα στο βάθος. Φωτ.: Shirley Atchley (BSA SPHS Image Collection, BSA SPHS 01/7177.C2075).

Ο Wace ταξίδεψε επίσης με τον Maurice Scott Thompson (1884–1971), με τον οποίο έκανε λεπτομερείς έρευνες για τους λαούς των Βαλκανίων. Η γνωστότερη μη αρχαιολογική δημοσίευση του Wace, βασισμένη στις έρευνές του με τον Thompson, είναι το βιβλίο *Οι νομάδες των Βαλκανίων* (*Nomads of the Balkans*, 1913), που αναφέρεται στους μη ελληνόφωνους Βλάχους της Ηπείρου, ειδικά στην ευρύτερη περιοχή του οικισμού της Σαμαρίνας. Το ενδιαφέρον τους για τους Βλάχους ξεκίνησε όταν ταξίδευαν στη Θεσσαλία το 1909–1910, συγκεντρώνοντας επιγραφές. Η ευτυχής συγκυρία, όπως θα δούμε και σε άλλες περιπτώσεις, παίζει σημαντικό ρόλο στη στροφή των προγραμμάτων αρχαιολογίας και κλασικών σπουδών προς τη διερεύνηση σύγχρονων γεγονότων.

Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι εκείνο που σήμερα θα μπορούσε να θεωρηθεί ανθρωπολογία έχει τις επιστημονικές του ρίζες στην Ελλάδα εκείνης της εποχής και στο επάγγελμα του λαογράφου. Ο Νικόλαος Πολίτης (1852–1921) ξεκίνησε, μαθητής ακόμη, να συλλέγει λαογραφικές πληροφορίες. Ίδρυσε την Ελληνική Λαογραφική Εταιρεία το 1909 και οργάνωσε τη συστηματική συλλογή λαογραφικών στοιχείων από ερευνητές που στέλνονταν σε «αποστολές» σε διάφορες περιοχές, ζητώντας να μάθουν από τους ντόπιους τα πάντα σχετικά με την καθημερινή τους ζωή και καταγράφοντας τις πληροφορίες σε προσεκτικά ταξινομημένες κατηγορίες. Και αυτές οι έρευνες θα μπορούσαν να θεωρηθούν σήμερα ανθρωπολογικές, χάρη στην επιμονή τους στη σημασία της άμεσης επαφής με τον τοπικό πληθυσμό και στο ενδιαφέρον τους για τη σύγχρονη ζωή.

Άλλος ένας οιονεί ανθρωπολόγος ήταν ο Frederick W. Hasluck (1878–1920), «μακράν ο σπουδαιότερος επιστήμονας που είχε ποτέ η Σχολή»⁹. Διετέλεσε Βιβλιοθηκονόμος και Υποδιευθυντής της Σχολής (και Αναπληρωτής Διευθυντής το 1911 όσο απουσίαζε ο Dawkins). Ο Hasluck μιλούσε καλά ελληνικά, ταξίδεψε εκτενώς ανά την Ελλάδα, τόσο στην ηπειρωτική όσο και στα νησιά, και, ως βιβλιοθηκονόμος, πρόσθεσε στη συλλογή της Σχολής μεγάλο αριθμό ελληνικών βιβλίων με θέμα, μεταξύ άλλων, τα ταξίδια και τη λαογραφία. Το υλικό αυτό, καθώς και η μελέτη του για το Άγιο Όρος¹⁰ που δημοσιεύθηκε μετά τον θάνατό του, συνδέονται με το ενδιαφέρον του για «τα διάκενα μεταξύ των πολιτισμών»¹¹, γράφει ο Shankland. Η έρευνά του για τις μονές του Αγίου Όρους, που φαίνεται ότι έγινε πριν από το 1912, απευθύνεται στο ευρύτερο αναγνωστικό κοινό και όχι στους ειδικούς. Εξετάζονται οι σχέσεις κάθε μονής με τις ιδρυτικές παραδόσεις και την εθνοτική προέλευση των μοναχών που συχνά οδηγούσαν σε διαμάχες μεταξύ των μονών. Μολονότι ο Shankland δεν θα αποκαλούσε τον Hasluck «ανθρωπολόγο», η βασική ανθρωπολογική επιμονή στη σημασία της γλωσσικής ευχέρειας, της μακροπρόθεσμης σχέσης και της άμεσης επαφής με τα μέλη μιας κοινότητας, καθώς και στην αναγνώριση της ερμηνείας που δίνει η ίδια η κοινότητα στο παρελθόν της διαφαίνονται στα συγγράμματα του Hasluck. «Έκανε κάτι καινούργιο και διαφορετικό, με το να εφαρμόζει ιστορικές, αρχαιολογικές και ανθρωπολογικές δεξιότητες στις προ-νεωτερικές κοινωνίες κατά τέτοιο τρόπο ώστε να αναδειξεί τις μεταξύ τους διασυνδέσεις, συνέχειες και ασυνέχειες»¹².

Ο William Miller (1864–1945) περιηγήθηκε στα Βαλκάνια και την Ελλάδα. Τα Βαλκάνια επισκεφθηκε για πρώτη φορά το

05

1890 και εργάστηκε ως πολιτικός δημοσιογράφος και ανταποκριτής εφημερίδων, πρώτα στη Ρώμη και έπειτα στην Αθήνα. Το 1922 ήρθε από την Ιταλία στην Ελλάδα και εγκαταστάθηκε στην Αθήνα, όπου ήταν σχεδόν καθημερινός επισκέπτης της Σχολής («επίτιμο μέλος»¹³), έως τον Απρίλιο του 1941. Έργα του που χαρακτηρίζονται για την ανθρωπολογική ματιά στην αγροτική και αστική ζωή της εποχής είναι τα βιβλία *Η Ελληνική ζωή στην πόλη και στην ύπαιθρο* (*Greek Life in Town and Country*, 1905) και *Ελλάδα* (*Greece*, 1928). Ενώ είναι μάλλον γνωστότερα σήμερα τα ιστορικά του συγγράμματα, όπως η *Ιστορία της Φραγκοκρατίας εν Ελλάδι* (*The Latins in the Levant*, 1908), η προσέγγισή του στα δύο παραπάνω βιβλία του για την Ελλάδα επιβεβαιώνει περίτρανα την παρατήρηση του Hetherington ότι ο Miller «έβλεπε το παρελθόν σαν μια θετική και άρρηκτη συνέχεια με το παρόν»¹⁴.

Άλλη μια οιοεινής ανθρωπολόγος, ή ίσως οιοεινής δημοσιογράφος, στις αρχές του 20ού αιώνα, ήταν η Agnes Conway (1885–1950), μια από τις πρώτες γυναίκες μέλη της Βρετανικής Σχολής (η πρώτη ήταν η Eugénie Sellers το 1890¹⁵). Μέλος της Σχολής από το 1913, η Conway συναναστρεφόταν την πρώην συμφοιτήτριά της από το Κέιμπριτζ Evelyn Radford (1887–1969), επίσης σπουδάστρια της Σχολής από το 1913, ταξιδεύοντας στα Βαλκάνια με σκοπό τη φωτογράφιση των θέσεων της

κλασικής αρχαιότητας. Ωστόσο, η Conway και η Radford συνάντησαν πρόσφυγες που είχαν μείνει άστεγοι λόγω των Βαλκανικών Πολέμων και τράβηξαν πολλές φωτογραφίες τους. Το βιβλίο που ακολούθησε, αφιερωμένο στην Jane Harrison, την καθηγήτρια Αρχαίων Ελληνικών της Conway στο κολέγιο Newnham του Κέιμπριτζ, περιέχει κεφάλαια και εικονογράφηση που είναι εξίσου «δημοσιογραφικά» και αρχαιολογικά· η Conway αποτελεί λαμπρό παράδειγμα ερευνητή, που αρπάζει την ευκαιρία να καταγράψει ό,τι συμβαίνει, ακόμη και αν δεν είναι μέρος του ερευνητικού σχεδίου¹⁶.

Οι αρχαιολόγοι (και οι ανθρωπολόγοι) αντιμετωπίζονται συχνά με καχυποψία στις περιοχές όπου εργάζονται· οι τοπικές κοινότητες και οι κρατικοί λειτουργοί συχνά θεωρούν ότι οι επιστήμονες οφείλουν να δουλεύουν σε βιβλιοθήκες και ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Όμως οι αρχαιολόγοι και οι ανθρωπολόγοι συναναστρέφονται με τους ντόπιους και διερευνούν στοιχεία του τοπίου: Σίγουρα τότε πρέπει να είναι κατάσκοποι! Τι συνέβαινε στη Βρετανική Σχολή κατά τους δύο παγκόσμιους πολέμους; Φαίνεται ότι τόσο ο Dawkins όσο και ο Hasluck εργάζονταν ως «ειδικοί αποκρυπτογράφησης» στο Τμήμα Πληροφοριών της Βρετανικής Αντιπροσωπείας Αθηνών στην αρχή του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου¹⁷. Στον Β΄ Παγκόσμιο αρκετοί από τους ερευνητές εκείνους που είχαν ταξιδέψει

06

05

Σπάρτη, ανασκαφές στην Ορθία Αρτέμιδα 1907: ντόπιες γυναίκες ξεπλένουν το χώμα στον ποταμό Ευρώτα ψάχνοντας για τέχνηρα (BSA SPHS Image Collection, BSA SPHS 01/5027.7826).

06

Ο Frederick W. Hasluck στη Βεράντα Finlay της Βρετανικής Σχολής Αθηνών (1911–1912). Ανήκει σε μια σειρά από αιγυπτιακές φωτογραφίες μελών της Βρετανικής Σχολής Αθηνών, σε καθεμία από τις οποίες τα μέλη απεικονίζονται με αντικείμενα σχετικά με τη θέση τους. Στην περίπτωση του Hasluck, ως Βιβλιοθηκονόμου, με έναν κατάλογο καρτών της Βιβλιοθήκης (BSA Photographic Collection, BSA A7-58).

07

Ο John Pendlebury (δεξιά, με σορτς) σε γλέντι κατά τη διάρκεια των ανασκαφών του στο Καρφί. Κρήτη, Ιούλιος 1937 (John Pendlebury Family Papers, PEN 7/2/6/908).

08

«Ο Νικόλαος Πολίτης, φοιτητής στο Μόναχο», 1880, έργο του Γεωργίου Ιακωβίδη (1853–1932), λάδι σε μουσαμά, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη. Με την ευγενική παραχώρηση του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών.

09

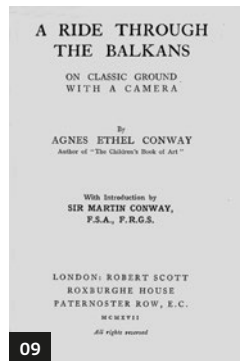
Εξώφυλλο του *A Ride Through the Balkans* (1917) της Agnes Conway.

07

08

09

εκτενώς στην Ελλάδα και γνώριζαν τη γλώσσα και τις τοπικές διαλέκτους, ανέπτυξαν σχέσεις με αντιστασιακές ομάδες και έλαβαν ενεργό μέρος στον ανταρτοπόλεμο εναντίον των ναζιστικών δυνάμεων κατοχής.

Ο John Pendlebury (1904–1941) ήταν φοιτητής της Σχολής από το 1927 και η έρευνά του αφορούσε τα αιγυπτιακά τέχνηρα στην Ελλάδα· το πάθος του, ωστόσο, ήταν να περπατάει ανά την Κρήτη. Το 1929 διορίστηκε Επιμελητής Κνωσού στο ερευνητικό κέντρο που είχε παραχωρήσει στη Σχολή ο Sir Arthur Evans το 1926. Ο Pendlebury είχε λεπτομερή γνώση του νησιού χάρη στα εκατοντάδες χιλιόμετρα πεζοπορίας του στα βουνά. Γνώριζε τους ντόπιους και τις διαλέκτους τους πολύ καλά· αρκεί να αναφέρουμε ότι κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο συνεργάστηκε με αντιστασιακές ομάδες στην Κρήτη και η εξοικείωσή του με το νησί και τους κατοίκους του ήταν ανεκτίμητη. Σκοτώθηκε το 1941 στη Μάχη της Κρήτης.

Άλλος αρχαιολόγος που έπαιξε σημαντικό ρόλο στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο χάρη στις γνώσεις του για την Ελλάδα και τη γλωσσική του ευχέρεια ήταν ο νεαρός Nicholas Hammond (1907–2001), ο οποίος είχε εξερευνήσει τη βόρεια Ελλάδα και την Αλβανία τη δεκαετία του 1930. Γνώριζε καλά τόσο τη νεοελληνική γλώσσα όσο και τις τοπικές διαλέκτους, γεγονός που τον καθιστούσε ιδανικό μέλος της Βρετανικής Διοίκησης Ειδικών Επιχειρήσεων (Special Operations Executive). Αργότερα έγινε Πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου της Βρετανικής Σχολής και έγραψε ένα βιβλίο για τη σχέση του με την Ελλάδα και τις εμπειρίες του στον πόλεμο¹⁸.

Ο Patrick Leigh Fermor (1915–2011) ήταν άλλος ένας περιηγητής στην Ελλάδα (και αλλού), ο οποίος αντιμετώπιζε τους ντόπιους περίπου όπως οι ανθρωπολόγοι, σημειώνοντας τις μικρολεπτομέρειες της συμπεριφοράς, της έκφρασης του προσώπου και της γλώσσας του σώματός τους. Οι γλωσσικές του ικανότητες τον ανέδειξαν ως άνθρωπο που θα μπορούσε να συνεργαστεί με αντιστασιακές ομάδες, όπως ο Pendlebury και ο Hammond. Τα ταξίδια του ξεκίνησαν, όπως είναι γνωστό, όταν σε ηλικία δεκαοκτώ ετών αποφάσισε να ταξιδέψει με τα πόδια από το λιμάνι Χουκ φαν Χόλαντ της Ολλανδίας μέχρι την Κωνσταντινούπολη, ξεκινώντας τον Δεκέμβριο του 1933 και φτάνοντας στον προορισμό του τον Ιανουάριο του 1935¹⁹. Υπάρχει μια ισχνή σύνδεση με τη Βρετανική Σχολή Αθηνών, η οποία διαφαίνεται στο βιβλίο του σχετικά με τις περιηγήσεις του στη βόρεια Ελλάδα. Συνάντησε Σαρακατσάνους για πρώτη φορά, όπως γράφει, στα μέσα της δεκαετίας του 1930 αλλά όταν αργότερα ταξίδεψε στην Ήπειρο, τη δεκαετία του 1950, άκουγε να μιλάνε συνέχεια για έναν Άγγλο και τη γυναίκα του που ζούσαν ανάμεσά τους. «Είχα την τύχη να τους βρω στην Αθήνα»²⁰. Το ζευγάρι ήταν ο ανθρωπολόγος John Campbell και η γυναίκα του, Sheila, ενώ η συνάντησή τους στην Αθήνα πιθανότατα έλαβε χώρα όταν διέμεναν στον Ξενώνα της Σχολής. Ο Leigh Fermor συνέχισε να περπατά, να ζει και να εργάζεται στην Ελλάδα μέχρι το ξέσπασμα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η γλωσσική του ευχέρεια στις διαλέκτους ήταν τέτοια που τον περνούσαν για ντόπιο. Ίσως το πιο αξιοσημείωτο κατόρθωμά του, μαζί με μια αντιστασιακή ομάδα στην Κρήτη, ήταν η απαγωγή ενός Γερμανού στρατηγού το 1944²¹. Ο Leigh Fermor και ο στρατηγός μοιράζονταν ένα κοινό υπόβαθρο λόγω της κλασικής τους παιδείας και απάγγελαν στίχους από τις

Ωδές του Οράτιου (I.9) καθώς αγνάντευαν τις χιονισμένες βουνοκορφές γύρω από το σπίλαιο του όρους Ίδη (Ψηλορείτη) όπου κρύβονταν²².

Η ανθρωπολογία ως αντικείμενο πανεπιστημιακής διδασκαλίας και ως επάγγελμα στη Βρετανία ουσιαστικά χρονολογείται από την περίοδο μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η βρετανική ανθρωπολογία αξιώνει ότι η σχεδόν μυθική χρονολογία ίδρυσής της είναι το 1922, έτος δημοσίευσης των *Αργοναυτών του δυτικού Ειρηνικού* (*Argonauts of the Western Pacific*) του Bronislaw Malinowski (1884–1942). Πρόκειται για μια μελέτη βασισμένη σε διετή έρευνα με επίκεντρο τα ταξίδια των κατοίκων των νήσων Τρόμπριαντ σε έναν δακτύλιο νησιών κοντά στις νοτιοδυτικές ακτές της Παπούα Νέας Γουινέας, με σκοπό την ανταλλαγή περιδέραιων και περιβραχιόνιων από κοχύλια με κατοίκους στα άλλα νησιά²³. Ο Malinowski δίδασκε στη Σχολή Οικονομικών του Λονδίνου (London School of Economics)· η επιμονή του στην έρευνα πεδίου με τη μέθοδο της μακροπρόθεσμης συμμετοχικής παρατήρησης, με τον

10

10
Ο Nicholas Hammond στην Ιθάκη τη δεκαετία του 1930 (Sylvia Benton Personal Papers, BEN 3/1/10).

11

Ο John Campbell (αριστερά) σε διεπιστημονική συζήτηση με τον John Chadwick, ο οποίος συνεργάστηκε με τον Michael Ventris για την αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής Β (BSA Photographic Collection, BSA A6-125).

ερευνητή να ζει σε μια κοινότητα, να χρησιμοποιεί την τοπική γλώσσα και να σημειώνει μέχρι και τις μικρότερες, φαινομενικά ασήμαντες λεπτομέρειες (τα «*imponderabilia*») της καθημερινής ζωής, καθόρισε τα βασικά στοιχεία της έρευνας των μαθητών του τις δεκαετίες του 1920 και 1930, καθώς και των μαθητών που εκείνοι δίδαξαν στη συνέχεια — ειδικά στα πανεπιστήμια της Οξφόρδης (Edward E. Evans-Pritchard) και του Κέιμπριτζ (Edmund R. Leach, Meyer Fortes). Καθώς η ανθρωπολογία εδραιωνόταν και γινόταν πιο επαγγελματική, έτσι και η αρχαιολογία γινόταν πιο συγκεκριμένη και εξειδικευμένη, ενώ στην Ελλάδα λιγότευαν οι αρχαιολόγοι—περιηγητές που αλληλεπιδρούσαν με τα μέλη αγροτικών και τοπικών κοινοτήτων. Επιπλέον, η έμφαση σε ένα συγκεκριμένο θέμα έρευνας για κάθε διδακτορική διατριβή δημιουργούσε μια επιστημονική εξειδίκευση με στενή εστίαση, αντί να επιτρέπει στους φοιτητές να επεκταθούν ευρύτερα.

Αυτή την εποχή και πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο οι φοιτητές ανθρωπολογίας, κυρίως από την Οξφόρδη και το

11

12

Ο Patrick Leigh Fermor σε εκδήλωση της Βρετανικής Σχολής Αθηνών για τον εορτασμό της 60ής επετείου της Μάχης της Κρήτης στον Κόλπο της Σούδας. Αρχείο Βρετανικής Σχολής Αθηνών (BSA Photographic Collection).

12

Κέιμπριτζ, συχνά διεξήγαγαν τις έρευνές τους σε περιοχές της Βρετανικής Αυτοκρατορίας, όπου οι τοπικοί αποικιοκράτες αξιωματούχοι τούς αντιμετώπιζαν με καχυποψία, νιώθοντας ότι οι ερευνητές αυτοί είχαν «γίνει ιθαγενείς». Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τη μετατροπή της Αυτοκρατορίας σε «Κοινοπολιτεία των Εθνών», όπου οι πρώην αποικιοκρατικές κτήσεις, ανεξάρτητες πλέον, αντιμετώπιζαν τους ανθρωπολόγους με καχυποψία ως απομεινάρια του αποικιοκρατικού παρελθόντος, οι ερευνητές αναζήτησαν άλλες περιοχές για έρευνα.

Συγχρόνως, μια παράλληλη εξέλιξη συντελούνταν στην Ευρώπη και την περιοχή της Μεσογείου. Έχει υποστηριχθεί ότι η ανάπτυξη της ανθρωπολογίας σε αυτά τα μέρη ήταν αποτέλεσμα της μεταπολεμικής κατάρρευσης της αποικιοκρατίας²⁴. Μολονότι ορισμένοι ανθρωπολόγοι διεξήγαγαν έρευνες στα αστικά κέντρα, οι περισσότεροι επέλεξαν τοποθεσίες σε περιθωριακές περιοχές, ακόμη και αν υπογράμιζαν τις σημαντικές σχέσεις μεταξύ των περιοχών αυτών και των πόλεων. Ο Michael Herzfeld υποστηρίζει ότι η Ελλάδα, «στις παρυφές της Ευρώπης»²⁵, ήταν τόσο γνώριμη όσο και ξένη, ένα ενδιαφέρον μείγμα που προσφερόταν για ανθρωπολογική έρευνα.

ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΟΙ ΣΤΗ ΒΡΕΤΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΑΘΗΝΩΝ

Ένας από τους πρώτους ανθρωπολόγους που διεξήγαγαν έρευνες στην Ελλάδα ήταν, όπως είδαμε παραπάνω, ο John Campbell, ο οποίος ξεκίνησε να δουλεύει μαζί με τη γυναίκα του, Sheila, σε μια μόνιμα εγκατεστημένη κοινότητα της βορειοδυτικής Ελλάδας το 1954-1955. Χάρη όμως σε μια τυχαία συνάντησ²⁶, στράφηκε στη μελέτη μιας ομάδας ελληνόφωνων ημινομάδων κτηνοτρόφων που διέμενε προσωρινά κοντά στον οικισμό. Το πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου του²⁷ ανοίγει με μια προσεκτική συζήτηση για την ευρύτερη ομάδα στην οποία ανήκαν αυτοί οι βοσκοί, τους Σαρακατσάνους του Ζαγορίου, σημειώνοντας ότι ενώ οι ντόπιοι, μόνιμα εγκατεστημένοι, χωρικοί τους αποκαλούσαν «Βλάχους», δεν υπήρξαν ποτέ «τίποτε άλλο από Έλληνες»²⁸. Ήταν δηλαδή διαφορετικοί από τους Βλάχους τους οποίους μελέτησαν οι Wace και Thompson. Ο Campbell συνέγραψε μια προσωπική μαρτυρία από αυτή την έρευνα πεδίου, σαράντα χρόνια αργότερα²⁹. Το ζεύγος Campbell έβλεπε τη Βρετανική Σχολή σαν «δεύτερο σπίτι» τους³⁰. Αυτό ίσχυε ίσως περισσότερο για τον John Campbell παρά για τη γυναίκα του, καθώς εκείνος συνέκρινε την ατμόσφαιρα της Σχολής («χαλαρή», «συντροφική») με εκείνη ενός βρετανικού οικοτροφείου (ασφαλώς αρρένων). Ωστόσο, ίσως λόγω της επαγγελματικοποίησης της αρχαιολογίας και της τάσης εξειδίκευσης των ερευνητικών θεμάτων, ένιωθε ότι τον θεωρούσαν «παράξενο» και ότι το ερευνητικό του πεδίο θα μπορούσε να θέσει σε κίνδυνο τις σχέσεις της Σχολής με τις ελληνικές αρχές, οι οποίες έπρεπε να παραμένουν καλές ώστε η Σχολή να λαμβάνει άδειες ανασκαφής και έρευνας. Ο Campbell τονίζει την ευγνωμοσύνη του ζεύγους για τη φιλοξενία και την υποστήριξη της Σχολής, ιδιαίτερα όταν οι ελληνικές αρχές τον αντιμετώπιζαν με καχυποψία ως κατάσκοπο (την εποχή των αναταραχών στην Κύπρο).

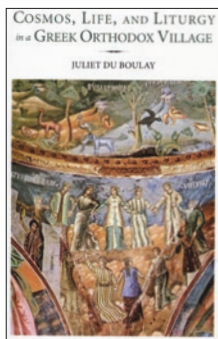
Η μεταπτυχιακή φοιτήτρια του Campbell, Juliet du Boulay, αγαπούσε επίσης τη Βρετανική Σχολή³¹ ως ένα καταφύγιο

13

Το εξώφυλλο του βιβλίου της Juliet du Boulay *Cosmos, Life, and Liturgy in a Greek Orthodox Village* (2009). Με την ευγενική παραχώρηση των Denise Harvey Editions.

14

Η Renée Hirschon το 2008 με τον Θόδωρο, που γεννήθηκε στις αρχές του 1930 στον Πειραιά και μεγάλωσε στη γειτονιά των Γερμανικών / Κοκκινιά. Η κόρη του Ματούλα (δεξιά) τον επισκεπτόταν συχνά με την οικογένειά της. Αν και ο σύζυγός της (αριστερά) ήταν από την Ινδονησία, οι γονείς της δέχτηκαν να παντρευτεί έναν ξένο. Εξάλλου, η μητέρα της, Μαρία, ήταν από ένα ελληνικό χωριό και ο γάμος των γονιών της ήταν εκτός των συμβατικών δεδομένων εκείνης της εποχής. Με την ευγενική παραχώρηση της Renée Hirschon.

13

όπου μπορούσε να αναζωογονηθεί κατά τη διάρκεια των ερευνών της (1966–1968) σε ένα ορεινό χωριό της Εύβοιας³². Είχε πρωτοέρθει στην Ελλάδα το καλοκαίρι του 1961 για να φροντίσει τα παιδιά του Philip Sherrard (Υποδιευθυντής 1958–1961. Βιβλιοθηκονόμος 1961–1962), ο οποίος τη συμβούλεψε να σπουδάσει στην Οξφόρδη με τον John Campbell³³. Ο οικισμός στον οποίο έμενε η Du Boulay —ώστε να γνωρίσει, όπως γράφει, τις αξίες που έδεναν την κοινότητα—, και στον οποίο έδωσε το ψευδώνυμο «Αμπέλι», εξαρτιόταν από το εισόδημα των ρετσινάδων, που συνέλεγαν τη ρητίνη των πεύκων για την παραγωγή ρετσίνας, αλλά από κάθε άλλη άποψη επρόκειτο για αυτάρκη οικονομία. Ωστόσο, είχε σημειωθεί μια σημαντική τομή στις αντιλήψεις και την εμπειρία των κατοίκων περίπου δεκαπέντε χρόνια προτού ξεκινήσει η Du Boulay την έρευνά της. Οι χωρικοί είχαν εκτοπιστεί προσωρινά σε μια κωμόπολη σε χαμηλότερο υψόμετρο, το 1950, αμέσως μετά τον Εμφύλιο, ώστε να μην μπορούν να βοηθήσουν τους αντάρτες στο βουνό. Εκεί, πολλοί από αυτούς ήρθαν αντιμέτωποι για πρώτη φορά με νέους τρόπους ζωής, άλλες αξίες, καθώς και με καταναλωτικά αγαθά. Σύντομα, όπως και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας, ακολούθησε η εσωτερική και η εξωτερική μετανάστευση.

Το μεταγενέστερο βιβλίο της Du Boulay, που δημοσιεύτηκε 35 χρόνια μετά το πρώτο, είναι, κατά μία έννοια, «εθνογραφική θεολογία»: πρόκειται για μια εξαιρετικά ευαίσθητη συζήτηση, αρκετές δεκαετίες μετά την έρευνα πεδίου και σχε-

14

15

15

Η Renée Hirschon το 1972 με την Ελισσώ, τη γειτόνισά της στην Κοκκινιά, που έπλεξε το σάλι που φοράει. Νέα γυναίκα, η Ελισσώ έφυγε το 1922 από το Μιχαλίτσι κοντά στην Προύσα για να γλιτώσει από τον τουρκικό στρατό. Εκφράζοντας βαθιά νοσταλγία, διηγήθηκε εύγλωττα πολλές ιστορίες στη Renée για τη ζωή στην πλούσια και

ποικίλομορφη κοινωνία των ύστερων οθωμανικών χρόνων. Με την ευγενική παραχώρηση της Renée Hirschon.

16

Η Margaret Kenna φτάνει πάνω σ' έναν γάιδαρο για το μεγάλο πανηγύρι του νησιού, Ανάφη, Σεπτέμβριος 1973. Με την ευγενική παραχώρηση της Margaret Kenna.

16

δόν εντός χρόνου και ιστορίας, του συμβολισμού του φυσικού κόσμου στη ζωή των κατοίκων ενός ορεινού χωριού³⁴. Ο συμβολισμός αυτός συχνά επανέρχεται στην εικόνα του κυκλικού χορού, όπου η κίνηση είναι πάντα αντίθετα με τη φορά των δεικτών του ρολογιού, περνώντας σε νέα στάδια και καταστάσεις ύπαρξης.

Η Renée Hirschon ήταν μεταξύ των πρώτων ανθρωπολόγων με έδρα τη Βρετανία που διεξήγαγαν αστική έρευνα πεδίου στην Ελλάδα³⁵. Η έρευνά της έλαβε χώρα το 1971–1972, όταν ως μεταπτυχιακή φοιτήτρια του John Campbell διέμεινε σε μια φτωχή κοινότητα της Κοκκινιάς στον Πειραιά για δεκατέσσερις μήνες. Είχε σπουδάσει Γεωγραφία· βάση της ήταν το Αθηναϊκό Κέντρο Οικιστικής, που ιδρύθηκε το 1958 από τον Κωνσταντίνο Δοξιάδη, και όχι η Βρετανική Σχολή. Αντικείμενο της έρευνάς της ήταν η κοινωνική ζωή πολλών γενεών Μικρασιατών προσφύγων που είχαν εγκατασταθεί στην περιοχή τη δεκαετία του 1920, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922 και την ανταλλαγή των πληθυσμών το 1923. Τα προσφυγικά καταλύματα, προσωρινή λύση αρχικά, υπήρχαν ακόμη την εποχή της έρευνας πεδίου. Επρόκειτο για προκατασκευασμένα σπίτια που είχαν υποστεί πολλές μετατροπές κατά τη διάρκεια πέντε δεκαετιών κατοίκησης, ανάλογα με τη διαφοροποιημένη ανάπτυξη των οικογενειών και τις διαφορετικές τύχες των ενοίκων. Η Hirschon διαπίστωσε ότι οι μη πρόσφυγες αστοί είχαν στερεότυπες απόψεις για τους πρόσφυγες («θορυβώδεις και καβγατζήδες») και ότι οι ίδιοι οι πρόσφυγες θεωρούσαν τους εαυτούς τους ξεχωριστούς και ανώτερους, βλέποντας τους αστούς σχεδόν σαν «χωριάτες». Δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι η ανάλυσή της εστιάζει κυρίως στην κοινωνική ζωή των γυναικών και στις οικογενειακές και συγγενικές τους σχέσεις, τους δεσμούς γειτονίας και φιλίας, καθώς και την επαφή με γυναίκες από άλλες περιοχές μέσω των προσκυνημάτων και των επισκέψεων σε νεκροταφεία για τη φροντίδα των οικογενειακών τάφων. Η Hirschon συνέχισε την έρευνά της για την Κοκκινιά ως Επισκέπτρια Ερευνήτρια της Βρετανικής Σχολής το 2008, η πρώτη ανθρωπολόγος που κατείχε τη θέση αυτή. Η προσεχής επέτειος της Μικρασιατικής Καταστροφής και της μετεγκατάστασης καταδεικνύει τη σημασία της μελέτης της.

Ο Michael Herzfeld, ο οποίος είχε ήδη συλλέξει λαογραφικά στοιχεία στην Ελλάδα, υπήρξε επίσης μεταπτυχιακός φοιτητής του John Campbell στην Οξφόρδη. Ο Herzfeld είναι γνωστός στην Ελλάδα για την έρευνά του στη Ρόδο (στον οικισμό με το ψευδώνυμο «Πεύκο») και στην Κρήτη. Υπήρξε μέλος της Βρετανικής Σχολής το 1975–1976, κατά τη διάρκεια της έρευνάς του στο κρητικό χωριό με το ψευδώνυμο «Γλέντι», καθώς και πάλι το 1998–1999. Έχει γράψει σχετικά με τον ρόλο της λαογραφίας στη «διαμόρφωση της σύγχρονης Ελλάδας»³⁶ καθώς και τον ρόλο της Ελλάδας στην ευρωπαϊκή σκέψη. Εκτός από τα ευρείας εμβέλειας ανθρωπολογικά συγγράμματά του, ο Herzfeld έχει δημοσιεύσει μια «εθνογραφική βιογραφία», όπως την αποκαλεί (την οποία περιγράφει και ως «συνειδητή υπέρβαση των ορίων των ειδών») του πεζογράφου Ανδρέα Νενεδάκη, τον οποίο γνώρισε στη Βιβλιοθήκη Ρεθύμνου όταν διεξήγαγε την έρευνα πεδίου του στο «Γλέντι»³⁷. Η έρευνα του Herzfeld στην Κρήτη έγινε ευρέως γνωστή, δημοσιεύτηκε και προκάλεσε αμέσως αμφίθυμες αντιδράσεις³⁸.

Ο Roger Just, Υποδιευθυντής της Σχολής το 1982–1984 και ο πρώτος ανθρωπολόγος που κατείχε τη θέση αυτή, αναφέρεται στη Σχολή, όπως ο Campbell, σαν το «δεύτερο σπίτι» του και ένα «απαραίτητο ψυχαστήριο μετά την έρευνα πεδίου»³⁹. Αυτή η έρευνα διεξήχθη στο Μεγανήσι των Επτανήσων, έπειτα από αρκετές λανθασμένες εκκινήσεις, διήρκεσε είκοσι δύο μήνες, από το 1977 έως το 1980. Ενώ ο Just αρχικά είχε σκοπό να εστιάσει στην οικονομία, την πολιτική και την κοινωνική τάξη, αναγκάστηκε να επιστρέψει πρώτα στα ουσιαστικά της ανθρωπολογίας: την οικογένεια και τη συγγένεια. Αντίθετα με τον «Κόσμο» στον τίτλο του μεταγενέστερου βιβλίου της du Boulay, που αναφέρεται σε μια συγκεκριμένη κοσμοθεωρία, ο «Κόσμος» του Just αναφέρεται στους ίδιους τους ανθρώπους αλλά και στην άποψή τους ότι η συγγένεια αποτελεί βασικό στοιχείο των σχέσεών τους. Όταν επέστρεψε στο νησί το 1994, βρήκε τα γνωστά χαρακτηριστικά αυτών των περιοχών της Ελλάδας: μείωση του πληθυσμού, τουριστική ανάπτυξη και ένα σχέδιο για τη δημιουργία ενός μουσείου και πολιτιστικού κέντρου όπου θα παρουσιάζονταν η λαογραφία και η ιστορία του νησιού — δηλαδή, όπως σχολιάζει ο Just, ένα σχέδιο για την αντικατάσταση της πρακτικής της κοινότητας με μια ενσυνείδητη ιδέα της κοινότητας, εμβληματική στην ιστορία, το φολκλόρ και τον ρομαντισμό⁴⁰.

Έπειτα από μερικούς μήνες έρευνας, ως προπτυχιακός φοιτητής, σε ελληνόφωνες περιοχές της Κάτω Ιταλίας (Καλαβρία και Απουλία), ο Charles Stewart, ένας ακόμη μαθητής του John Campbell, διενήργησε έρευνα πεδίου σε ένα ορεινό χωριό της Νάξου από τον Μάρτιο του 1983 έως τον Οκτώβριο του 1984. Λόγω των προηγούμενων εμπειριών του από τη συλλογή διαλέκτων στην Ιταλία γνώριζε ιστορίες για κακά πνεύματα, ενώ η έρευνά του στη Νάξο τον έπεισε ότι η πίστη σε αυτούς τους «δαίμονες» δεν ήταν επουσιώδης αλλά κεντρικής σημασίας. Τέτοιες δοξασίες είναι αντίθετες με την ορθόδοξη πίστη αλλά οι ντόπιοι συνέχιζαν να μιλούν τόσο για θαυματοργές εικόνες όσο και για νεράιδες. Ο Stewart διαπίστωσε ότι η λαογραφική έρευνα και οι «New Age» αναζητήσεις των ανθρώπων της πόλης οδηγούσαν σε μια αναβίωση του ενδιαφέροντος για αυτά τα θέματα⁴¹. Κάποια στιγμή τον ρώτησαν στο χωριό για τη ρίζα του μανδραγόρα· σχολιάζει ότι τέτοιου είδους ερωτήσεις σκόπευε να υποβάλει ο ίδιος στους ντόπιους.

Ο Stewart υπήρξε μέλος της Βρετανικής Σχολής το 1998–1999, μετά την πρώτη περίοδο ερευνών του, και πριν από εκείνο που θα μπορούσε να εκληφθεί ως νέα κατεύθυνση αλλά και συνέχεια ορισμένων θεμάτων του πρώτου του βιβλίου. Το μεταγενέστερο βιβλίο του αντλεί από τη μακροχρόνια έρευνα πεδίου στη Νάξο, συνδυάζοντας την ανάλυση «ονείρων» διαφορετικών ιστορικών περιόδων σε ένα συγκεκριμένο χωριό (την Κόρωνο) με μια συζήτηση για το πώς αυτά τα όνειρα νοούνται σε σχέση με το παρόν, σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο και στην εθνική και διεθνή ιστορία⁴².

Ο Seán Damer είναι από τους λίγους κοινωνικούς επιστήμονες (με πτυχίο στην κοινωνιολογία και όχι στην ανθρωπολογία) με αρνητική άποψη για τη Βρετανική Σχολή. Κάποια στιγμή κατά τις επισκέψεις του στην Ελλάδα (πιθανότατα τη δεκαετία του 1980) έμεινε στη Σχολή και έφυγε έπειτα από λίγες μέρες, λέγοντας ότι δεν άντεχε την «αποικιοκρατική ατμόσφαιρα». Αυτό ίσως να μην προκαλεί έκπληξη, καθώς ο Damer είχε δι-

17

εξαγάγει έρευνες σε υποβαθμισμένες αστικές περιοχές της Γλασκώβης τις δεκαετίες του 1960 και 1970 και είχε εργαστεί ως οδηγός πεζοπορίας στα βουνά της Κρήτης, όπου διέμεινε για ένα διάστημα στα Σφακιά⁴³. Οι εμπειρίες του εκεί τον οδήγησαν να γράψει μια κριτική του βιβλίου του Herzfeld για το «Γλέντι»⁴⁴. Αργότερα (το 2000–2002) έκανε μια έρευνα για τους απόδημους Βρετανούς που μένουν στη Σύμη στα Δωδεκάνησα. Προκλήθηκε σάλος όταν εκείνοι διάβασαν στο διαδίκτυο την έκθεση της έρευνάς του προς τον φορέα χρηματοδότησής του και λίγο έλειψε να του κάνουν μίνυσο.

Όσον αφορά τη δική μου έρευνα στην Ελλάδα, ξεκίνησα τη μεταπτυχιακή μου ζωή ως φοιτήτρια του Paul Stirling (1920–1998). Το προπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών μου, στο Πανεπιστημιακό Κολέγιο του Λονδίνου (University College London – UCL), σχεδιάστηκε από τον Daryl Forde, ο οποίος είχε σπουδάσει Γεωγραφία στο UCL προτού αποκτήσει διδακτορικό Προϊστορικής Αρχαιολογίας. Έπειτα πήγε στο Μπέρκλεϋ και επηρεάστηκε σε μεγάλο βαθμό από τους Alfred Kroeber και Robert Lowie, μαθητές του Franz Boas. Όταν ανέλαβε καθηγητής στο UCL εγκαθίδρυσε ένα πρόγραμμα σπουδών αμερικανικού τύπου. Ο επιβλέπων καθηγητής της μεταπτυχιακής μου εργασίας στη Σχολή Οικονομικών του Λονδίνου, ο Paul Stirling, υπήρξε ο ίδιος μαθητής του Evans–Pritchard στην Οξφόρδη. Ο Stirling διεξήγαγε την έρευνά του στην Τουρκία το 1948–1949⁴⁵. Έφυγε από την Οξφόρδη όταν ανέλαβε πρώτος τη θέση του καθηγητή Κοινωνιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας στο νέο Πανεπιστήμιο του Κεντ το 1965, παίρνοντας μαζί του τους μεταπτυχιακούς του φοιτητές με ερευνητικό αντικείμενο τη Μεσόγειο.

Όταν άρχισα την έρευνα πεδίου στην Ελλάδα το 1966, στην Ανάφη, το κυκλαδίτικο νησί το οποίο βάφτισα «Νήσο» στις πρώτες μου δημοσιεύσεις, η βάση των ανθρωπολόγων στην Ελλάδα ήταν το Κέντρο Κοινωνικών Επιστημών Αθηνών (ΚΚΕΑ, κοντά στην πλατεία Κολωνακίου) με διευθυντή τον Ιωάννη Περισιάνη, ο οποίος είχε κάνει έρευνα πεδίου ζώντας με τους Κισιόγκι της Κένυας, με επιβλέποντα καθηγη-

18

τή τον Evans–Pritchard. Οι επόμενες έρευνες του Περισιάνη πραγματοποιήθηκαν στην πατρίδα του, την Κύπρο. Τότε επικρατούσε η άποψη ότι η Βρετανική Σχολή ασχολούνταν πρωτίστως με την αρχαιολογία και επομένως το ΚΚΕΑ, το οποίο ιδρύθηκε το 1959 υπό την αιγίδα της UNESCO, θεωρούνταν πολύ πιο κατάλληλο ίδρυμα για τους ανθρωπολόγους. Το ΚΚΕΑ καταργήθηκε επί Χούντας και αργότερα το διαδέχθηκε το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ). Η δική μου σχέση με τη Βρετανική Σχολή ξεκίνησε αργότερα, όταν διεξήγαγα νέα έρευνα το 1987–1988 για τη σχέση μεταξύ νησιωτών, μεταναστών και τουριστών στην Ανάφη, καθώς και μεταξύ των εσωτερικών μεταναστών από την Ανάφη στην Αθήνα (1966–1967 και 1973⁴⁶). Χρησιμοποιούσα τη Σχολή ως διεύθυνση αλληλογραφίας και χρησιμοποιούσα τη Βιβλιοθήκη. Εκείνη την εποχή, όπως αναφέρει η Renée Hirschon⁴⁷, δεν επιτρεπόταν η είσοδος παιδιών στο κτίριο της Σχολής και έτσι οι επισκέψεις μου, λόγω του παιδιού μου, ήταν αναγκαστικά σύντομες.

Ο τότε Υποδιευθυντής Guy Sanders (1988–1994) με ενθάρρυνε πολύ όταν του είπα ότι οι γεωργικές εκθέσεις του νησιού μάλλον δεν ήταν ακριβείς (σε μια περίπτωση σημειώθηκαν τα ίδια στοιχεία επί τρία συναπτά έτη επειδή ο Γραμματέας της κοινότητας και ο αγροφύλακας δεν «μιλιόντουσαν»). Ο Sanders μού τόνισε ότι αυτό το εύρημα ήταν εξαιρετικά σπουδαίο επειδή οι αρχαιολόγοι συχνά βάσιζαν τις εκτιμήσεις του παλαιότερου μεγέθους πληθυσμού σε στοιχεία αυτού του είδους. Επίσης ο Richard Catling, γιος του τότε Διευθυντή, με βοήθησε να ταυτίσω επιγραφές σε διάφορες θέσεις του νησιού τις οποίες είχα φωτογραφίσει, αναγράφοντας στην πίσω όψη κάθε φωτογραφίας τον σχετικό τόμο των *Inscriptiones Graecae* (XII, iii) όπου περιλαμβάνονταν το υλικό από την Ανάφη.

Η πιο εντατική και καθηλωτική εμπειρία μου από τη Σχολή ήταν όταν ήμουν Επισκέπτρια Ερευνήτρια το 2009 (η δεύτερη γυναίκα ανθρωπολόγος στη θέση αυτή, μετά τη Renée Hirschon το προηγούμενο έτος). Μια πτυχή του ρόλου είναι να γνωρίσει κανείς τους φοιτητές της Σχολής και τα ενδιαφέ-

19

17

Ο Roger Just, Υποδιευθυντής μεταξύ 1982–1984, οδηγεί τη μοτοσικλέτα του στους χώρους της Βρετανικής Σχολής Αθηνών (BSA Photographic Collection, Oliver Dickinson Album-133).

18

Λέρος, άποψη πάνω από το «hot spot» της Λεπίδας, 2015. Φωτ.: Γιώργος Μάκκας, με την ευγενική παραχώρηση της Ειρήνης Αβραμοπούλου.

19

Η παλιά πόλη των Τρικάλων, 2015. Φωτ.: Daniel Knight.

20

20

Αλώνισμα κοντά στην Όλυμπο Καρπάθου, 1980. Η Glynis Jones και ο Paul Halstead μαθαίνουν τα βασικά του αλωνίσματος μιας καλλιέργειας δημητριακών υπό την επίβλεψη της Χρυσούλας Φιλιππάκη. Με βάση τα δείγματα που συλλέχθηκαν σε αλώνια στην Κάρπαθο το 1980 και την Αμοργό το 1981, η Glynis Jones ανέπτυξε μεθόδους για τη διάκριση διαφορετικών σταδίων καθαρισμού σοδειάς οι οποίες αποτελούν πλέον ένα θεμελιώδες στοιχείο της αρχαιοβοτανικής έρευνας πέρα από τα σύνορα της Ελλάδας. Με την ευγενική παραχώρηση του Paul Halstead.

ροντά τους και, όπου αυτό είναι εφικτό, να προσφέρει συμβουλές και σχόλια. Οι φοιτητές το 2009 δούλευαν πάνω σε ένα ευρύτατο φάσμα θεμάτων, όπως η ρωμαϊκή υπηκοότητα στην Ελλάδα, η νεολιθική κεραμική, τα ναυπηγικά εργαλεία της Εποχής του Χαλκού και τα μυροδοχεία μαζικής παραγωγής.

Έχω δωρίσει όλες τις φωτογραφίες που τράβηξα στην Ανάφη και την Αθήνα από το 1966 και μετά στο Φωτογραφικό Αρχείο του Μουσείου Μπενάκη, ενώ ψηφιακά αντίγραφα φυλάσσονται και στη Βρετανική Σχολή. Ορισμένες είναι αναρτημένες στην προσωπική μου ιστοσελίδα⁴⁸. Ένα αρχείο γυάλινων αρνητικών που απεικονίζει τη ζωή μιας κοινότητας πολιτικών εξόριστων στο νησί (1938–1941), το οποίο είχα το προνόμιο να δω και να καταγράψω στο τέλος της έρευνας του 1987–1988⁴⁹, έχει πλέον παραχωρηθεί στο Φωτογραφικό Αρχείο του Μουσείου Μπενάκη. Επίσης έχω προσθέσει νέα κεφάλαια στην αναφορά της πρώτης έρευνας πεδίου μου για την επικαιροποίησή της⁵⁰. Τα έγγραφα των ερευνών πεδίου μου, τα σημειωματάριά μου κ.λπ. θα παραχωρηθούν στο Αρχείο της Βρετανικής Σχολής Αθηνών.

Τα τελευταία χρόνια οι ανθρωπολόγοι στη Βρετανική Σχολή έχουν ασχοληθεί με την ανάλυση της λιτότητας και της ανεργίας στις κοινότητες όπου εργάστηκαν και συνεχίζουν να εργάζονται, καθώς και στην Αθήνα και στη δική τους χώρα. Στις ευχαριστίες του βιβλίου του, ο Daniel Knight αναφέρεται στην «απίστευτη φιλοξενία και το θαυμάσιο ακαδημαϊκό περιβάλλον» της Σχολής⁵¹. Ο Knight διεξήγαγε έρευνα στα Τρίκαλα (που είχε επισκεφθεί για πρώτη φορά το 2003) από τον Νοέμβριο του 2007 έως τον Απρίλιο του 2009, καθώς και αργότερα, το 2012. Συνεπώς γνώρισε την πόλη τόσο όταν ευημερούσε, με ακμάζουσα οικονομία, όσο και αργότερα υπό συνθήκες οικονομικής κρίσης, με ανεργία και λιτότητα. Όπως και στο βιβλίο *Dreaming...* του Stewart, η σημασία των γεγονότων του παρελθόντος βρίσκει απίχηση στην τρέχουσα συγκυρία και θεωρείται ότι αυτά τα ιστορικά στιγμιότυπα μπορούν να βοηθήσουν στην ερμηνεία των σύγχρονων συνθηκών.

Ακόμη πιο σχετική και καιρία είναι η έρευνα της Ειρήνης

Αβραμοπούλου, την οποία διεξήγαγε όταν ήταν υπότροφος του Ιδρύματος Α.Γ. Λεβέντη στη Βρετανική Σχολή Αθηνών (2015–2018). Η έρευνα εστίαζε στη Λέρο και διερευνούσε τον αντίκτυπο της προσφυγικής κρίσης τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο, επιχειρώντας να κατανοήσει την έννοια της ανεύρεσης «καταφυγίου», τη σχέση ανάμεσα στην υλικότητα του χώρου, τα φαντάσματα του πολέμου και της εξορίας, και τις εμπειρίες του σύγχρονου εκτοπισμού και εγκλεισμού που προκαλούνται από τις νέες πραγματικότητες της «προσφυγικότητας»⁵².

Τα παραδείγματα ανθρωπολόγων που συνεισφέρουν στην αρχαιολογική έρευνα ή της χρήσης ανθρωπολογικών διαπιστώσεων στην αρχαιολογική έρευνα πεδίου ολοένα και πληθαίνουν. Οι διασυνδέσεις μεταξύ των δύο επιστημονικών κλάδων (οι οποίες στην Αμερική ανάγονται, όπως είδαμε, στην εποχή του Boas και της επιρροής του), είναι εμφανείς στα πανεπιστημιακά προγράμματα Αρχαιολογίας και Ανθρωπολογίας στο Ηνωμένο Βασίλειο και οπωσδήποτε στο έργο της Βρετανικής Σχολής και στη συνεργασία μεταξύ μελών της που ανήκουν και στους δύο κλάδους, καθώς και μεταξύ ανθρωπολόγων και αρχαιολόγων. Αυτό είναι ιδιαίτερα εμφανές στο πλαίσιο των επιφανειακών ερευνών, όπως εκείνης που διεξάχθηκε στα Μέθανα τη δεκαετία του 1990⁵³, ή στα πιο πρόσφατα ανασκαφικά προγράμματα όπως της Κουτρούλης Μαγούλας στη Θεσσαλία (<https://blogs.brown.edu/koutrouloumagoula/>). Εξίσου σημαντική είναι η εθνογραφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε από αρχαιολόγους για να δια φωτίσει πρακτικές που απαντούν σε αρχαιολογικά σύνολα.

Στο πλαίσιο της Βρετανικής Σχολής Αθηνών, η έρευνα της

Glynis Jones και του Paul Halstead τη δεκαετία του 1980 ήταν ιδιαίτερα σημαντική και ο Halstead έδειξε στο πρόσφατο βιβλίο του *Two Oxen Ahead*⁵⁴ πως αυτό το είδος της εθνογραφικής έρευνας μπορεί να συμβάλει στην κατανόηση των αρχαίων πρακτικών διαχείρισης των ζώων. Ακολουθώντας ανάλογη προσέγγιση, ερευνητές του Εργαστηρίου Fitch (Richard Jones, Peter Day, Ευαγγελία Κυριατζή), μελέτησαν σύγχρονους αγγειοπλάστες σε συγκεκριμένα κοινωνικά και φυσικά περιβάλλοντα, για να καταλάβουν και να ερμηνεύσουν πιο εμπειριστικά συμπεριφορές, αρχαίων και προϊστορικών τεχνιτών⁵⁵.

Τέτοιες διασυνδέσεις μάς γυρίζουν πίσω στους λόγιους ταξιδιώτες της εποχής της ίδρυσης της Βρετανικής Σχολής, σε ανθρώπους όπως ο Dawkins και ο Hasluck και τα άλλα μέλη της Σχολής που είχαν προσωπική πρόσβαση σε θέσεις και ανθρώπους χάρη στην εξοικείωσή τους με τη νεοελληνική γλώσσα και τις διαλέκτους της. Η εργασία τους τότε συσχέτιζε το παρόν με το παρελθόν και αναδείκνυε τους ποικίλους συσχετισμούς τους μέσω της γλώσσας, της λαογραφίας, της αρχαιολογίας και της ανθρωπολογίας, όπως συμβαίνει και με τη δουλειά πολλών μελών και φοιτητών της Σχολής σήμερα. Επιπλέον, οι μελέτες αρχαίων σκελετικών συνόλων στο Εργαστήριο Fitch που σχετίζονται με τη Φυσική Ανθρωπολογία (σύγχρονη Οστεοαρχαιολογία ή Ταφική Αρχαιολογία) δείχνει ότι και τα «τέσσερα πεδία» της Ανθρωπολογίας παραμένουν δραστήρια στη Βρετανική Σχολή Αθηνών⁵⁶.

Μετάφραση από τα αγγλικά: Ρόζμαρι Τζανάκη

Σημειώσεις

- * Μεγάλο μέρος του περιχομένου του παρόντος άρθρου αναφέρεται με περισσότερες λεπτομέρειες στα κεφάλαια του βιβλίου των Llewellyn Smith κ.ά. 2009.
- 1 Βλ. Wicks 2013.
 - 2 Παρατίθεται στο Llewellyn Smith κ.ά. 2009, σ. 2.
 - 3 Hirschon στο Llewellyn Smith κ.ά. 2009, σ. 196.
 - 4 Mackridge στο Llewellyn Smith κ.ά. 2009, σ. 49.
 - 5 Π.χ. Dawkins 1916.
 - 6 Dawkins 1936· παρατίθεται από τον Ware στο Llewellyn Smith κ.ά. 2009, σ. 115.
 - 7 Βλ. French στο Llewellyn Smith κ.ά. 2009, κεφ. 8.
 - 8 Dawkins 1953 και 1955· Dawkins / Zarraftis 1950.
 - 9 Shankland στο Llewellyn Smith κ.ά. 2009, σ. 91.
 - 10 Hasluck 1924.
 - 11 Shankland στο Llewellyn Smith κ.ά. 2009, σ. 94.
 - 12 Llewellyn Smith κ.ά. 2009, σ. 7.

- 13 Runciman 2016, σ. 515.
- 14 Hetherington στο Llewellyn Smith κ.ά. 2009, σ. 155.
- 15 Gill 2011, σ. 115–39.
- 16 Conway 1917.
- 17 Mackridge στο Llewellyn Smith κ.ά. 2009, σ. 50.
- 18 Hammond 1983.
- 19 Leigh Fermor 1958.
- 20 Leigh Fermor 1966, κεφ. 1.
- 21 Moss 1950· Leigh Fermor 2015.
- 22 Morgan υπό έκδ.
- 23 Πάνω από πέντε δεκαετίες μετά τον Malinowski, μια γυναίκα ανθρωπολόγος επισκέφθηκε τις νήσους Τρόμπριαντ για να μελετήσει τους ξυλογλύπτες και τα γλυπτά τους. Όταν έφτασε, ωστόσο, ανακάλυψε μια μεγάλη κλίμακα ανταλλαγής υφασμάτων από ίνες μπανάνας στην οποία επιδίδονταν γυναίκες, κάτι που ο Malinowski δεν αναφέρει πουθενά. Αμέσως άλλαξε το ερευνητικό θέμα ώστε να λάβει υπόψη

- τον ρόλο των γυναικών. Βλ. Weiner 1976.
- 24 Davis 1977.
 - 25 Ο υπότιτλος του Herzfeld 1987.
 - 26 Περιγράφεται στο Campbell 1992, σ. 152.
 - 27 Campbell 1964.
 - 28 Campbell 1964, σ. 6.
 - 29 Campbell 1992.
 - 30 Hirschon στο Llewellyn Smith κ.ά. 2009, σ. 193.
 - 31 Du Boulay 1974, σ. vii–viii.
 - 32 Hirschon στο Llewellyn Smith κ.ά. 2009, σ. 194.
 - 33 Du Boulay 2009, σ. vii–viii.
 - 34 Du Boulay 2009.
 - 35 Hirschon 1989 και 2004.
 - 36 Αυτός είναι ο υπότιτλος του Herzfeld 1982· επίσης 2002.
 - 37 Herzfeld 1997.
 - 38 Herzfeld 1985 και 2012.
 - 39 Just 2000, σ. x.
 - 40 Just 2000, σ. 258.
 - 41 Stewart 1991.
 - 42 Stewart 2012.

- 43 Damer 1988.
- 44 Damer 1987.
- 45 Stirling 1965.
- 46 Kenna 2001a.
- 47 Hirschon στο Llewellyn Smith κ.ά. 2009, σ. 195.
- 48 Βλ. www.margaretkenna.co.uk.
- 49 Kenna 2001β και 2004.
- 50 Kenna 2017.
- 51 Knight 2015, σ. xvi.
- 52 Avramopoulou 2020.
- 53 Mee / Forbes 1997· Forbes 2012.
- 54 Halstead 2014 και Halstead στο Llewellyn–Smith κ.ά. 2009, κεφ. 18.
- 55 Jones 1986, σ. 849–880, Day 1989, Kiriati κ.ά. 2011, σ. 74–82.
- 56 Knight 2015, σ. xvi.

Βιβλιογραφία

- Avramopoulou 2020: Avramopoulou E., «Decolonizing the Refugee Crisis: Palimpsestous Writing, Being-in-Waiting, and the Spaces of Refuge on the Greek Island of Leros», *Journal of Modern Greek Studies* 38/2 (2020), σ. 533–562.
- Campbell 1964: Campbell J.K., *Honour, Family and Patronage: a study of institutions and moral values in a Greek mountain community*, Clarendon Press, Oxford 1964.
- Campbell 1992: Campbell J.K. «Fieldwork among the Sarakatsani, 1954–55», στο J. de Piña–Cabral / J. Campbell (επιμ.) *Europe Observed*, Macmillan, London 1992, κεφ. 9, σ. 148–166.
- Conway 1917: Conway A., *A Ride through the Balkans: on Classic Ground with a Camera*, R. Scott, London 1917.
- Damer 1987: Damer S., «Poetics or Posturing? Review article», *Critique of Anthropology* 7/1 (1987), σ. 71–75.
- Damer 1988: Damer S., «Legless in Sfakia: drinking and social practice in western Crete», *Journal of the Modern Greek Society* 6 (1988), σ. 291–310.
- Davis 1977: Davis J., *People of the Mediterranean*, Routledge, Kegan Paul, London 1977.
- Dawkins 1916: Dawkins R.M., *Modern Greek in Asia Minor*, Cambridge University Press, Cambridge 1916.
- Dawkins 1936: Dawkins R.M., *The Monks of Athos*, Allen and Unwin, London 1936.
- Dawkins 1953: Dawkins R.M., *Modern Greek Folktales*, Oxford University Press, Oxford 1953.
- Dawkins 1955: Dawkins R.M., *More Greek Folktales*, Oxford University Press, Oxford 1955.
- Dawkins / Zarraftis 1950: Dawkins R.M. / Zarraftis J., *Forty-five stories from the Dodekanese*, Cambridge University Press, Cambridge 1950.
- Day 1989: Day P.M., «Technology and ethnography in petrographic studies of ceramics», στο Y. Maniatis (επιμ.), *Archaeometry: Proceedings of the 25th International Symposium*, Amsterdam 1989, σ. 139–147.
- Du Boulay 1974: Du Boulay J., *Portrait of a Greek Mountain Village*, Clarendon Press, Oxford 1974.
- Du Boulay 2009: Du Boulay J., *Cosmos, Life and Liturgy in a Greek Orthodox Village*, Denise Harvey, Limni, Evia 2009.
- Forbes 2012: Forbes H.A., *Meaning and identity in a Greek landscape: an archaeological ethnography*, Cambridge University Press, Cambridge 2012.
- Frankenberg 1957: Frankenberg R.J., *A Social Study of Religion, Politics and Football in a North Wales Community*, Cohen & West, London 1957.
- Friedl 1962: Friedl E., *Vasilika: a village in modern Greece*, Holt, Rinehart & Winston, New York 1962.
- Gill 2011: Gill D.W.J., *Sifting the soil of Greece: the early years of the British School at Athens, 1886–1919*, Institute of Classical Studies, London 2011.
- Halstead 2014: Halstead P., *Two Oxen Ahead: Pre-Mechanized Farming in the Mediterranean*, Wiley, New York 2014.
- Hammond 1983: Hammond N., *Venture into Greece*, W. Kimber, London 1983.
- Hasluck 1924: Hasluck F.W., *Athos and its Monasteries*, Kegan Paul, London 1924.
- Herzfeld 1982: Herzfeld M., *Ours Once More: Folklore, Ideology and the Making of Modern Greece*, University of Texas, Austin 1982.
- Herzfeld 1985: Herzfeld M., *The Poetics of Manhood: contest and identity in a Cretan mountain village*, Princeton University Press, Princeton 1985.
- Herzfeld 1987: Herzfeld M., *Anthropology through the Looking-Glass: Critical Ethnography on the Margins of Europe*, Cambridge University Press, Cambridge 1987.
- Herzfeld 1997: Herzfeld M., *Portrait of a Greek imagination: an ethnographic biography of Andreas Nenedakis*, University of Chicago Press, Chicago 1997.
- Herzfeld 2002: Herzfeld M., *Πάλι δικά μας, Λαογραφία, ιδεολογία και η διαμόρφωση της σύγχρονης Ελλάδας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2002.
- Herzfeld 2012: Herzfeld M., *Η ποιητική του ανδρισμού – Ανταγωνισμός και ταυτότητα σε ένα ορεινό χωριό της Κρήτης*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012.
- Hirschon 1989: Hirschon R., *Heirs of the Greek catastrophe: the social life of Asia Minor refugees in Piraeus*, Clarendon Press, Oxford 1989.
- Hirschon 2004: Hirschon R., *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής. Η Κοινωνική Ζωή των Μικρασιατών Προσφύγων στον Πειραιά*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2004.
- Jones 1986: Jones R.E., *Greek and Cypriot Pottery: A Review of Scientific Studies (FLOP1)*, British School at Athens, Athens 1986.
- Just 2000: Just R., *A Greek Island Cosmos: Kinship and Community on Meganisi*, James Currey, Oxford 2000.
- Kenna 2001a: Kenna M.E., *Greek Island Life: Fieldwork on Anafi*, Harwood Academic Publishers, Amsterdam 2001.
- Kenna 2001b: Kenna M.E., *The Social Organisation of Exile: Greek Political Detainees in the 1930s*, Harwood Academic Publishers, Amsterdam 2001.
- Kenna 2004: Kenna M.E., *Η κοινωνική οργάνωση της εξορίας: Πολιτικοί κρατούμενοι στο μεσοπόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004.
- Kenna 2017: Kenna M.E., *Greek Island Life: Fieldwork on Anafi*, Sean Kingston Publishing, Canon Pyon 2017 (2η έκδ.).
- Kiriatizi κ.ά. 2011: Kiriatizi E. / Georgakopoulou M. / Pentedeka A., «Pottery production and importation at Bronze Age Kolonna: The Ceramic Fabrics and the island's landscape», στο W. Gauss / E. Kiriatizi, *Pottery Production and Supply at Bronze Age Kolonna, Aegina. An Integrated Archaeological and Scientific Study of a Ceramic Landscape*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Vienna 2011.
- Knight 2015: Knight D.M., *History, Time, and Economic Crisis in Central Greece*, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2015.
- Leigh Fermor 1958: Leigh Fermor P., Mani: *Travels in the Southern Peloponnese*, John Murray, London 1958 (ελλ. έκδ.: Πάτρικ Λη Φέρμορ, *Μάνη*, μτφρ.: Μ. Μακρόπουλος, Μεταίχμιο, Αθήνα 2021).
- Leigh Fermor 1966: Leigh Fermor P., *Roumeli: Travels in Northern Greece*, John Murray, London 1966 (ελλ. έκδ.: Πάτρικ Λη Φέρμορ, *Ρούμελη*, μτφρ.: Μ. Μακρόπουλος, Μεταίχμιο, Αθήνα 2020).
- Leigh Fermor 1977: Leigh Fermor P., *A Time of Gifts – on foot to Constantinople: From the Hook of Holland to the Middle Danube*, John Murray, London 1977 (ελλ. έκδ.: Πάτρικ Λη Φέρμορ, *Η εποχή της δωρεάς*, μτφρ.: Μ. Βοσταντζή, Μεταίχμιο, Αθήνα 2020).
- Leigh Fermor 1986: Leigh Fermor P., *Between the Woods and the Water*, John Murray, London 1986 (ελλ. έκδ.: Πάτρικ Λη Φέρμορ, *Ανάμεσα στα δάση και τα νερά*, μτφρ.: Ν. Κούντρας, Μεταίχμιο, Αθήνα 2020).
- Leigh Fermor 2013: Leigh Fermor P., *The Broken Road: From the Iron Gates to Mount Athos*, John Murray, London 2013 (ελλ. έκδ.: Πάτρικ Λη Φέρμορ, *Ατέλειωτος δρόμος. Από τις σιδηρείς πύλες του Δούναβη ως τον Άθω*, μτφρ.: Μ. Γκανά, Μεταίχμιο, Αθήνα 2014).
- Leigh Fermor 2015: Leigh Fermor P., *Abducting a General: The Kreipe Operation and SOE in Crete*, London: John Murray 2015 (ελλ. έκδ.: Πάτρικ Λη Φέρμορ, *Η απαγωγή του στρατηγού Κράιπε*, μτφρ.: Μ. Γκανά, Μεταίχμιο, Αθήνα 2016).
- Llewellyn Smith κ.ά. 2009: Llewellyn Smith M. / Kitromilides P. / Calligas E. (επιμ.), *Scholars, Travels, Archives: Greek History and Culture through the British School at Athens* (British School at Athens Studies, 17), British School at Athens, London 2009.
- Mee / Forbes 1997: Mee C.B. / Forbes H.A., *A rough and rocky place: the landscape and settlement history of the Methana Peninsula, Greece: results of the Methana Survey Project sponsored by the British School at Athens and the University of Liverpool*, Liverpool University Press, Liverpool 1997.
- Miller 1905: Miller W., *Greek Life in Town and Country*, George Newnes, London 1905.
- Miller 1908: Miller W., *The Latins in the Levant: A History of Frankish Greece (1204–1566)*, John Murray, London 1908 (ελλ. έκδ.: *Ιστορία της Φραγκοκρατίας εν Ελλάδι (1204–1566)*, μτφρ.: Σ. Λάμπος, Πελεκάνος, Αθήνα 2015).
- Miller 1928: Miller W., *Greece*, Ernest Benn, London 1928.
- Morgan υπό έκδ.: Morgan L., «Leigh Fermor and Kreipe quote Horace», *BSA Archive Stories*, υπό έκδοση.
- Moss 1950: Moss W.S., *Ill Met by Moonlight*, Harrap, London 1950.
- Piña–Cabral / Campbell (επιμ.) 1992: Piña–Cabral J. de / Campbell J. (επιμ.), *Europe Observed*, Macmillan, London 1992.
- Runciman 2016: Runciman S., «William Miller 1864–1945», *Proceedings of the British Academy, Memoirs of Fellows* 62 (2016), σ. 513–518.
- Stewart 1991: Stewart C., *Demons and the Devil: moral imagination and modern Greek culture*, Princeton University Press, Princeton 1991.
- Stewart 2012: Stewart C., *Dreaming and Historical Consciousness in Island Greece*, Dept of the Classics, Harvard, Cambridge MA 2012.
- Stirling 1965: Stirling P., *Turkish Village*, Weidenfeld and Nicolson, London 1965.
- Wace / Thompson 1914: Wace A.J.B. / Thompson M.S., *The Nomads of the Balkans: an Account of Life and Customs among the Vlachs of Northern Pindus*, Methuen, London 1914 (ελλ. έκδ.: *Οι νομάδες των Βαλκανίων. Περιγραφή της ζωής και των εθίμων των Βλάχων της βόρειας Πίνδου*, μτφρ.: Π. Καραγιώργος, Αφοί Κυριακίδη, Αθήνα 2009).
- Weiner 1976: Weiner A., *Women of Value, Men of Renown: New Perspectives in Trobriand Exchange*, University of Texas Press, Austin 1976.
- Wicks 2013: Wicks D., «Four-Field Anthropology: Charter Myths and Time Warps from St Louis to Oxford», *Current Anthropology* 54/6 (2013), σ. 753–763.